

Kulecka, Alicja

Spuścizny uczonych jako materiał źródłowy do historii nauki

Analecta 4/1(7), 147-173

1995

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

SPUŚCIZNY UCZONYCH JAKO MATERIAŁ ŹRÓDŁOWY DO HISTORII NAUKI

Twórczość i działalność naukowa połączona często z bogatą osobowością badacza stanowią jeden z bardziej interesujących przedmiotów analiz i syntez historycznych. Biografie uczonych zawierają często nie mniej interesujące wątki niż dociekania dotyczące ludzi wielkiej polityki, świata biznesu, filmu czy literatury. Poruszana w nich problematyka genezy, uwarunkowań teorii naukowych, odkryć, wynalazków nie przestaje być przedmiotem rozważań coraz to nowych pokoleń badaczy. W kręgu ich analiz znajduje się wiele problemów z zakresu historii nauk społecznych, biologicznych, ścisłych, technicznych, medycznych, rolnych, nauk o Ziemi.

Celem niniejszego artykułu jest prezentacja materiałów należących do spuścizn po uczonych polskich przechowywanych w Archiwum Polskiej Akademii Nauk. Autorka podjęła również próbę zarysu możliwości ich wykorzystania w realizacji różnych tematów badawczych z zakresu nauk historycznych za szczególnym uwzględnieniem historii nauki. Rozważania niniejsze oparte zostały na materiałach, inwentarzach archiwalnych, podstawowych informacjach o tego typu dokumentacji zawartych w *Przewodniku po zespołach i zbiorach Archiwum PAN* (Warszawa 1978).

Idea wykorzystania materiałów prywatnych, powstających w wyniku działalności politycznej poszczególnych osób, pojawiła się w historiografii i archiwistyce niemieckiej w okresie międzywojennym. W latach powojennych, w których nastąpił wzrost zainteresowania historią nauki, wystąpiła również w odniesieniu do dokumentacji będącej rezultatem działalności naukowej. Po 1945 r. widoczna była w archiwistyce i historiografii wschodnio- i zachodniemieckiej, radzieckiej i czeskiej¹.

Koncepcja kolekcjonowania spuścizn, a ściślej stworzenia ich zbioru w ramach zasobu jednego archiwum była upowszechniana i realizowana przez Zygmunta Kolankowskiego. Stworzone w 1954 r. Archiwum PAN wpisało w 1962 r. w swój statut możliwość gromadzenia materiałów rękopiśmiennych po uczonych polskich. Placówka ta przystąpiła również do wypracowania norm metodycznych umożliwiających porządkowanie tego typu archiwaliów. Pierwsze artykuły

poświęcone tym kwestiom zostały opublikowane na łamach „Biuletynu Archiwum PAN”. Zawarte w nich koncepcje bazowały na analizie materiałów archiwalnych tego typu z zasobu własnego i dorobku metodycznego w zakresie opracowywania zbiorów rękopiśmiennych przechowywanych w bibliotekach polskich oraz na refleksjach opartych na lekturach z zakresu historiografii niemieckiej, radzieckiej, czeskiej². Uściślając dodać należy, iż nauką radziecka wykorzystywała w tym zakresie dorobek rosyjskiej. Problem istnienia i wykorzystywania tego rodzaju archiwaliów wiązał się z działalnością Rosyjskiej Akademii Nauk. Zespół działający pod kierunkiem Z. Kolankowskiego, w składzie: Hanna Dymnicka, Stanisław Chankowski, Michał Flis już w 1958 r. opracował *Wytyczne opracowania archiwalnego spuścizn rękopiśmiennych* (Warszawa 1958). Przyjęto w nich założenie rzeczowego układu materiałów powstających w wyniku działalności naukowej poszczególnych osób. Przewidziano w nich podział na następujące grupy: I. Prace twórcy spuścizny, II. Materiały działalności twórcy spuścizny, III. Materiały biograficzne, IV. Korespondencja, V. Materiały o twórcy zespołu, VI. Materiały rodzinne (rodowe), VII. Materiały osób obcych, VIII. Załączniki.

Archiwalia zgromadzone w spuściznach stanowią efekty działalności osób prywatnych. Z tego powodu pozbawione są układu kancelaryjnego towarzyszącego zawsze dokumentom stanowiącym rezultat aktywności określonej instytucji. W trakcie opracowywania materiałów konieczne jest niekiedy zachowanie porządku nadanego przez autora. W ten bowiem sposób dokumentuje się wiernie koncepcje i ich zarysy. W stosunku do materiałów wytworzonych w trakcie działalności poszczególnych badaczy używa się określenia *zespół archiwalny pochodzenia prywatnego*. Najbardziej wyraziście koncepcję taką prezentował i popularyzował Z. Kolankowski³. Jego udziałem stało się określenie granic strukturalnych, chronologicznych i rzeczowych tego typu zespołów. Sformułował on definicję spuścizny jako „posiadający samodzielną wartość naukową kompleks (zbiór) materiałów archiwalnych, wytworzony w toku i w związku z życiem i działalnością osoby fizycznej, reprezentujących główne kierunki jej życia, pracy i zainteresowań”⁴. Stanowisko to znalazło odzwierciedlenie również w *Polskim Słowniku Archiwalnym*⁵. Chronologiczne granice tego typu zespołów w zasadzie wyznaczone są datami narodzin i śmierci twórcy spuścizny. Wypracowane zasady metodyczne dotyczące tego typu materiałów zezwalają jednak na pozostawienie w obrębie tych zespołów dokumentacji zarówno wcześniejszej jak i późniejszej mającej istotny związek z działalnością autora spuścizny (np. rodzinnych, rodowych, związanych z recepcją twórczości, tworzeniem szkół naukowych itp.).

Rzadkie są przypadki przekazywania do Archiwum spuścizn uporządkowanych przez ich twórców. Czasem układ materiałów nadany przez autora nie jest zgodny z przyjętymi normami metodycznymi. Przekazana do Archiwum zapisem testamentowym spuścizna wybitnego archiwisty Piotra Bańkowskiego (1885–1976) opatrzona została dokładnym spisem zawartości⁶. Układ materiału i spis nie mają jednak porządku przyjętego przez twórców *Wytycznych*. Pozyskiwanie

spuścizn przez Archiwum odbywa się na drodze zakupów bądź darów. W przypadku kupna materiały oferowane opiniowane są i oceniane przez Komisję Oceny Zakupów złożoną z wybitnych historyków, historyków nauki i badaczy reprezentujących dyscypliny wiedzy skupione we wszystkich Wydziałach Polskiej Akademii Nauk⁷. Komisja podejmuje decyzje w oparciu o przedłożone spisy, recenzje i tzw. materiały okazowe tj. wyselekcjonowaną grupę najciekawszych z proponowanych archiwaliów. Każda ze spuścizn opracowywana jest zgodnie z normami metodycznymi. Inwentarze są przedmiotem oceny Komisji Metodycznej.

Liczba spuścizn w Archiwum PAN w Warszawie i jego Oddziałach w Krakowie, Poznaniu i Wodzisławiu Śląskim sięga około 550. Zawierają one głównie materiały XIX i XX-wieczne. Wśród twórców spuścizn przeważają wybitni uczeni ze wszystkich dziedzin nauki. Wymienić można kilkunastu spośród nich: historycy – Marcei Handelsman (1882–1945), Tadeusz Manteuffel (1902–1970), historycy sztuki – Zygmunt Batowski (1876–1944), Michał Walicki (1904–1966), historycy literatury – Stanisław Helsztyński (1891–1986), Juliusz Nowak Dłużewski (1893–1972), Jerzy Ziomek (1924–1990), archiwiści – wspomniany wcześniej P. Bańkowski, filozofowie – Kazimierz Ajdukiewicz (1890–1963), Henryk Elzenberg (1887–1967), językoznawcy – Stanisław Szober (1879–1938), pedagodzy i psycholodzy – Stefan Baley (1885–1952), Bogdan Nawroczyński (1882–1974), ekonomista – Oskar Lange (1904–1965), immunolog – Ludwik Hirszfild (1884–1954), matematycy – Waclaw Sierpiński (1882–1969), Hugo Steinhaus (1887–1971), fizycy – Andrzej Sołtan (1887–1959), Ludwik Wertenstein (1887–1945), Mieczysław Wolfke (1883–1947), reprezentanci nauk technicznych – Stefan Bryła (1886–1943) – inżynier konstrukcji stalowych, Janusz Groszkowski (1898–1984) – elektronik elektrotechnik, rolnych – Ryszard Manteuffel (1903–1991), nauk o Ziemi – Jan Samsonowicz (1888–1959). Wśród twórców zgromadzonych spuścizn dominują reprezentanci nauk humanistycznych, w tym historycy różnych gałęzi nauki. Wśród ok. 440 spuścizn różnych rozmiarów od bardzo obszernych liczących kilka lub kilkanaście metrów bieżących do mniejszych bo zaledwie kilkucentymetrowych przechowywanych w Warszawie i Oddziałach i ujętych w *Przewodniku* oraz znajdujących się w Warszawie lecz nie objętych tym wydawnictwem, ok. 51% stanowią materiały należące do uczonych z dziedziny nauk społecznych i humanistycznych (w tym wśród 228 aż 106 historycznych), ok. 7% (35) nauk biologicznych, ok. 9% (42) nauk ścisłych, ok. 10% (49) nauk technicznych, ok. 4% (19) nauk rolniczych i leśnych, ok. 3% (14) nauk medycznych, ok. 6% (31) nauk o Ziemi⁸. Tendencje powyższe utrzymują się nadal. Struktura rzeczowa nabytków za lata 1984–1993 jest zbliżona do zaprezentowanego podziału materiałów archiwalnych według określonych dziedzin wiedzy.

Zestawienie nabytków w zakresie spuścizn, 1984–1993⁹

Rok	Ilość spuścizn ogółem	Nauki społeczne i humanistyczne	Inne
1984	16	8	8
1985	15	7	8
1986	15	7	8
1987	21	16	5
1988	15	8	7
1989	17	8	9
1990	20	12	8
1991	7	4	3
1992	12	7	5
1993	7	5	2
Razem	145	82	63

Spośród 63 spuścizn z zakresu nauk innych niż społeczne i humanistyczne, z dziedziny nauk biologicznych wpłynęło 8, nauk ścisłych 13, nauk technicznych 15, nauk medycznych 9, nauk rolnych 6, nauk o Ziemi 12, 1 łącząca różne dziedziny wiedzy. Organizacyjnie badacze ci byli związani z różnymi uczelniami, towarzystwami, korporacjami naukowymi działającymi na ziemiach polskich na przełomie XIX/XX w. oraz instytucjami naukowymi II Rzeczypospolitej, Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Wśród nich znajduje się grupa uczonych polskich działających i wykładających z braku własnej państwowości w placówkach naukowych i kulturalnych państw obcych. Przykładem może być spuścizna Władysława Folkierskiego (1842–1904), matematyka, inżyniera budownictwa kolejowego, profesora Uniwersytetu św. Marka w Limie. Ponadto materiały uczonych polskich działających na emigracji – Stanisława Westfala (1911–1952) z zakresu językoznawstwa polskiego i litewskiego, profesora Uniwersytetu w Glasgow, uczonych polskiego pochodzenia – m.in. Feliksa Woytkowskiego (1892–1962), założyciela i kustosa Ogrodu Botanicznego w Limie, pracownika Instytutu Botaniki Uniwersytetu Rolnictwa „La Molina” w Limie, uczonych światowej sławy, członków zagranicznych towarzystw naukowych jak Władysław Kotwicz (1872–1944), profesor Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, członek Polskiej Akademii Umiejętności oraz Rosyjskiej Akademii Nauk. Wśród twórców spuścizn znajduje się grupa uczonych związana z nieistniejącymi uczelniami polskimi m.in. Uniwersytetem Stefana Batorego w Wilnie, Uniwersytetem Jana Kazimierza we Lwowie, Politechniką Lwowską. Wśród nich m.in. Ludwika Chmaja (1888–1959), historyka filozofii (USB), Władysława Dziewulskiego (1878–1962), astronoma (USB), Stefana Ehrenkretza (1880–1945), historyka prawa (USB), profesorów UJK – K. Ajdukiewicza, H. Steinhausa, Politechniki Lwowskiej – Dezyderygo Szymkiewicza (1885–1948), Roberta Szewalskiego (1903–1993). Uczeni ci reprezentowali różne opcje polityczne.

(3)

2. Praca Witka Łanoy; Karłow 1913.

Npoczątku 1913. Przew. Państwow. Szkoln. Włocławek, jako jeden z dwóch wyższych podmiotu państwowego powołany wyznaczyć na czele wydziału nauk przyrodniczych w Karłow, wybrał on w tym celu nowego wydziału. Szkoln. powołany do sprawowania powołania i zarządca katedry wydziału. Właśnie nadebrał się do wyjazdu do Karłow, by wykonać swoje obowiązki powołany wydział.

W dniu 15 lutego 1913. roku pojechał do Karłow, a w dniu 16 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 17 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 18 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 19 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 20 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 21 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 22 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 23 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 24 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 25 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 26 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 27 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 28 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 29 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 30 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 31 lutego 1913. roku pojechał do Karłow.

Choć w tym czasie nie miał jeszcze żadnych wyjazdów naukowych do Karłow, wyjechał on do Karłow. W dniu 15 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 16 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 17 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 18 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 19 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 20 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 21 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 22 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 23 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 24 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 25 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 26 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 27 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 28 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 29 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 30 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 31 lutego 1913. roku pojechał do Karłow.

Najbardziej interesującym jest to, że podczas tych wyjazdów do Karłow, wyjechał on do Karłow. W dniu 15 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 16 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 17 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 18 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 19 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 20 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 21 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 22 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 23 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 24 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 25 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 26 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 27 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 28 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 29 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 30 lutego 1913. roku pojechał do Karłow. W dniu 31 lutego 1913. roku pojechał do Karłow.

1. Jedna ze stron autografu pracy Władysława Grabskiego Dwa lata państwowości naszej (druk ze zmianami, 1927), APAN, Materiały W. Grabskiego, sygn III-9, k. 6, fot. S. Stępniewski.

Różnorodność skupionych w tych zespołach materiałów umożliwia ich wykorzystanie w badaniach wielu zagadnień z zakresu historii niemalże wszystkich dziedzin nauki. Zgromadzenie w obrębie jednej spuścizny, a co się z tym wiąże, w jednym miejscu dokumentacji dotyczącej twórczości i działalności poszczególnych uczonych ma również charakter użyteczny. Umożliwia stosunkowo pełną charakterystykę ich sylwetek w oparciu o zawartość jednego zespołu. Stanowi też ułatwienie dalszych poszukiwań archiwalnych. Zgromadzone w materiałach działalności dokumenty wskazują kierunek dalszych kwerend. Zawartość poszczególnych spuścizn jest zróżnicowana. W większości przeważają prace twórcy spuścizny. Zdarzają się również zespoły, w których dominują materiały działalności naukowej, dydaktycznej, wydawniczej, redakcyjnej, politycznej, społecznej lub dokumenty biograficzne. Rzadko jednak można spotkać spuścizny zawierające tylko jedną grupę archiwaliów. Najbardziej wartościowe są te zespoły, które zawierają wszystkie rodzaje materiałów od prac poprzez dokumentację obrazującą działalność i biografię aż do korespondencji, papierów rodzinnych, załączników.

Jednym z najbardziej cennych elementów poszczególnych spuścizn są rękopisy, maszynopisy prac naukowych, zwłaszcza niepublikowanych. Stanowią one część materiałów z grupy I obejmującej prace twórcy spuścizny. Zawierają one nierzadko różne wersje opracowań poszczególnych artykułów, referatów, opracowań monograficznych i syntetycznych. Materiały tego typu znajdują się w większości spuścizn przechowywanych w Archiwum. Najcenniejsze są materiały rękopiśmienne, które umożliwiają uchwycenie różnych stadiów pracy nad poszczególnymi koncepcjami naukowymi oraz genezę i etapy kształtowania się teorii naukowych. Przykładem tego typu archiwaliów są zgromadzone w spuściznie Stanisława Kozierowskiego różne wersje począwszy od brulionowej a skończywszy na III redakcji pracy *Nazwiska, przezwiska, przydomki i imiona polskie niektórych typów słowotwórczych. Księga rodzaju ludu polskiego* powstałej w l. 1938–1948, częściowo opublikowanej (cz. 1, 1938, cz. 2, z. 1, 1948)¹⁰.

Do grupy cennych archiwaliów zaliczyć należy prace niewydane oparte na nieistniejących obecnie materiałach źródłowych. Wśród nich należy wymienić monografię *Towarzystwo Kredytowe Ziemskie w Królestwie Polskim 1825–1922* pióra historyka prawa Stanisława Borowskiego¹¹ napisaną na zlecenie Towarzystwa w okresie okupacji, opartą na aktach TKZ zniszczonych w czasie powstania warszawskiego 1944 r.

Wymieniony tu rodzaj materiałów pozwala udokumentować proces tworzenia pracy naukowej poprzez możliwość obserwacji metod pracy poszczególnych autorów. Pełniejsze ich odbicie widoczne jest w materiałach warsztatowych. Konfrontacja rękopisów czy też niepublikowanych wersji opracowań z ich drukiem umożliwia niekiedy obserwację politycznych uwarunkowań koncepcji naukowych, widocznych zwłaszcza w przypadku humanistycznych dziedzin wiedzy. Pozwala również na prześledzenie doskonalenia kolejnych wersji prac.

Czartoryski et le slavophilisme ^{du jour} 1
 le problème du slavophilisme - ^{journal} ~~problème~~ ^{et} ~~politique~~
 de courant ~~politique~~, ~~philos.~~ et ~~social~~ en
 même temps. Tout courant naît d'abord une
 initiative individuelle pour se transformer
 en un mouvement plus large, embrassant
 des milliers et des milliers, pour représen-
 ter les sentiments qui le soutiennent,
 les idées qui le meuvent, les aspira-
 tions avec la réalisation auxquelles
 ils se dirigent. Le courant, le mouve-
 ment slavophile ^{des} ~~est~~ ^{mythique} d'opérations na-
 tives ^{slaves} ~~du~~ ^{est} ~~s.~~ ^à ~~naître~~ ^à ~~quelque~~
 dans l'activité d'un homme et
~~devenue~~ ^{des} ~~à~~ ^{des} ~~un~~ ^{un} ~~homme~~
 de pensée que ^{au} ~~est~~ ^{même} ~~le~~ ^{temps} ~~à~~ ^{de} ~~la~~ ^{partir} ~~de~~
 Crast. et tout est le principal.
 ce n'est pas certainement la source.
 unique du grand mouvement qui

Mat. Marcelego Handelsmana

2. Pierwsza strona autografu artykułu Marcelego Handelsmana Czartoryski et slavophilisme, b.d., APAN, Materiały M. Handelsmana, sygn. III-10, j. 17, k. 1, fot. S. Stępniewski.

Materiały rękopiśmienne, niepublikowane maszynopisy dokumentują też wiele przedsięwzięć naukowych, które nie zostały z różnych względów, w tym także politycznych, upowszechnione w szerokim kręgu odbiorców. Przed historykiem nauki z reguły staje wówczas pytanie o przyczyny braku publikacji. W materiałach tych występują przypadki zapisów pracy całych zespołów ludzkich, których rezultaty nie doczekały się druku. Spotkać je można m.in. w papierach Władysława Tomkiewicza (1899–1982), wybitnego historyka sztuki, profesora Uniwersytetu Warszawskiego zawierających teksty dużego przedsięwzięcia wydawniczego i popularyzatorskiego, jakim miał być *Słownik Historyczny Sztuk Plastycznych*, opracowywanego w 1950–1953 r.¹² Przygotowane do niego hasła opublikowano jedynie w niewielkim wyborze jako zeszyt próbny w 1951 r. z okazji I Kongresu Nauki Polskiej. Duża część tych materiałów, w tym autorstwa W. Tomkiewicza, nie doczekała się druku. Nie zrealizowano też projektu publikacji kilkutomowej pracy zbiorowej *Obraz życia społeczeństwa polskiego, XVI–XVIII w.*¹³ pod jego redakcją, przygotowywanej przed 1968 r. Podobny los spotkał syntezę *Dzieje sztuki polskiej* opracowywaną w 1969–1971 r.¹⁴ przez samego Tomkiewicza. Był on znany ze swojej opozycyjnej postawy w stosunku do istniejącej rzeczywistości politycznej Polski lat powojennych. W 1952 r. zmuszony był zrezygnować z funkcji kierownika Katedry Historii Europy Wschodniej Instytutu Historycznego UW i rozstać się z badaniami z zakresu historii politycznej. Zapewne fakt ten nie sprzyjał realizacji wydawniczej wszystkich jego prac. Niewykluczona jest hipoteza, iż o braku publikacji zadecydowały różne względy natury merytorycznej. Wnikliwy badacz twórczości tego uczonego i dziejów nauki polskiej mógłby ustosunkować się do postawionego pytania w oparciu o materiały spuścizny i inne archiwalia. Przechowywane w wielu spuściznach programy wykładów, notatki do nich, skrypty, zapiski słuchaczy umożliwiają prezentację metod i koncepcji dydaktycznych. Duża grupa tego typu archiwaliów zawarta jest w papierach M. Handelsmana. Stanowi ona zbiór konspektów wykładów z lat 1915–1937 prowadzonych na UW oraz Kursach Specjalnych Wieczorowych Towarzystwa Kursów Naukowych¹⁵. Analiza tego typu materiałów przyczynia się do pełniejszej prezentacji sylwetki uczonego, w tym charakterystyki jego zainteresowań naukowych. Konspekty wykładów i sporządzane do nich notatki umożliwiają badanie stosunku do problemów naukowych nieznanych z innych publikacji uczonego. Ten typ dokumentacji wymaga bowiem syntetycznego ujęcia najistotniejszych zagadnień z danej dziedziny wiedzy. Interesująca może zatem okazać się sama analiza kręgu wyodrębnionych i uznanych przez badacza za najważniejsze problemów, faktów, itp. Niewątpliwie poszerza to wiedzę o koncepcjach i teoriach naukowych. Pozwala ponadto uchwycić bazę, na jakiej się kształtowały.

Rzadko, niestety, występują w spuściznach notatki wykonywane przez słuchaczy wykładów. Stanowiłyby one źródło do badania recepcji koncepcji naukowych wśród specyficznego co prawda kręgu odbiorców, jaki stanowią studenci bądź

Apus 1677. nr. 4026, K. 65, vryg.

Jan Wielopolski do ks. prokuratorzowego Kr. J. Małachowskiego.

Kraków, 17. VI. 1677.

„Poczetem ja wistyłko conuue ale et linas nm. nmp. at-
 litium myje, rramium jednok, se nm. nmp. non mi-
 nussoliter bezohica kunitatury wrythij schromiat. Krakow-
 deiepo w. dntwa sygnik jako je akceptowat, ex adimatis nm.
 mps. patelit; de cetero dbyje stanyj sportymie, otrawoty dui
 moro unacoronany. W tym nie wiem, jako respondebit publi-
 can w potestati, se podatki tytko na stary namy, q uchwolono na
 qridnam ultra. Kunitaji albo kopymaty kowmniego prociano,
 aby inuicias prywatnym wydzial, likwidacuj ad inftar wosnow.
 duij na prywatnym wjnie wuprawowat, in materias statys nlo w
 lowe nj nie wplamat, a w wjnie nicoludnolj procioie wj konczyj.
 Reformacuj dotore akceptowano, pwtorni krolowj Jm. stamo ty
 wje zt. i wamj korano podizkowao za porce i stowami dla
 Anglyj na wjnie powjste poma legacis, ktoru do krola Jm. poj-
 dnie, abo nie wiem jenne dokonale, polp^o ledno co wiaadlowy
 to jine, wstoma pumie bydnie, pwtolono de latimilowu pory-
 atej rady. Tam ex stinowica co tam in sumu na wiaadlowy stowari-
 ea pwtle, jenne dokonano, wstolent nj tam, wra eum tam porce
 mitercent. Konizj prokuratorzowy jenne w Biaty, nie barowimj

3. Odpis listu J. Wielopolskiego do kanclerza J. Małachowskiego (1697) wykonany przez Janusza Wolińskiego z rękopisów Biblioteki Ordynacji Krasińskich, po 1927, APAN, Materiały J. Wolińskiego, sygn. III-198, j. 67, k. 59, fot. S. Stępniewski.

osoby zainteresowane daną problematyką, ale też najbardziej wartościowego, gdyż przejmującego w sposób twórczy, stanowiący podstawę dalszych refleksji, często decydującego o dalszym obliczu teorii naukowych mistrza. Notatki tego typu wykraczają jednak nieco poza granice rzeczowe spuścizny, ponieważ w zasadzie nie stanowią wytworu samego badacza. Uznać jednak trzeba, iż stanowią by mogły cenne źródło dla badania recepcji jego teorii. W Archiwum materiały tego typu są przechowywane, lecz nie stanowią one na ogół części składowych spuścizny.

Recenzje, opinie o pracach publikowanych i niewydanych, w tym także wykonywanych na stopnie naukowe umożliwiają analizę warsztatu krytycznego uczonego. Pozwalają na rekonstrukcję stanowiska wobec innych teorii naukowych. W przypadku ocen prac wykonywanych w celu uzyskania stopni naukowych możliwa jest analiza wkładu dydaktycznego badacza w kształtowanie i kształcenie kadry naukowej. Większość spuścizny zawiera materiały tego typu¹⁶.

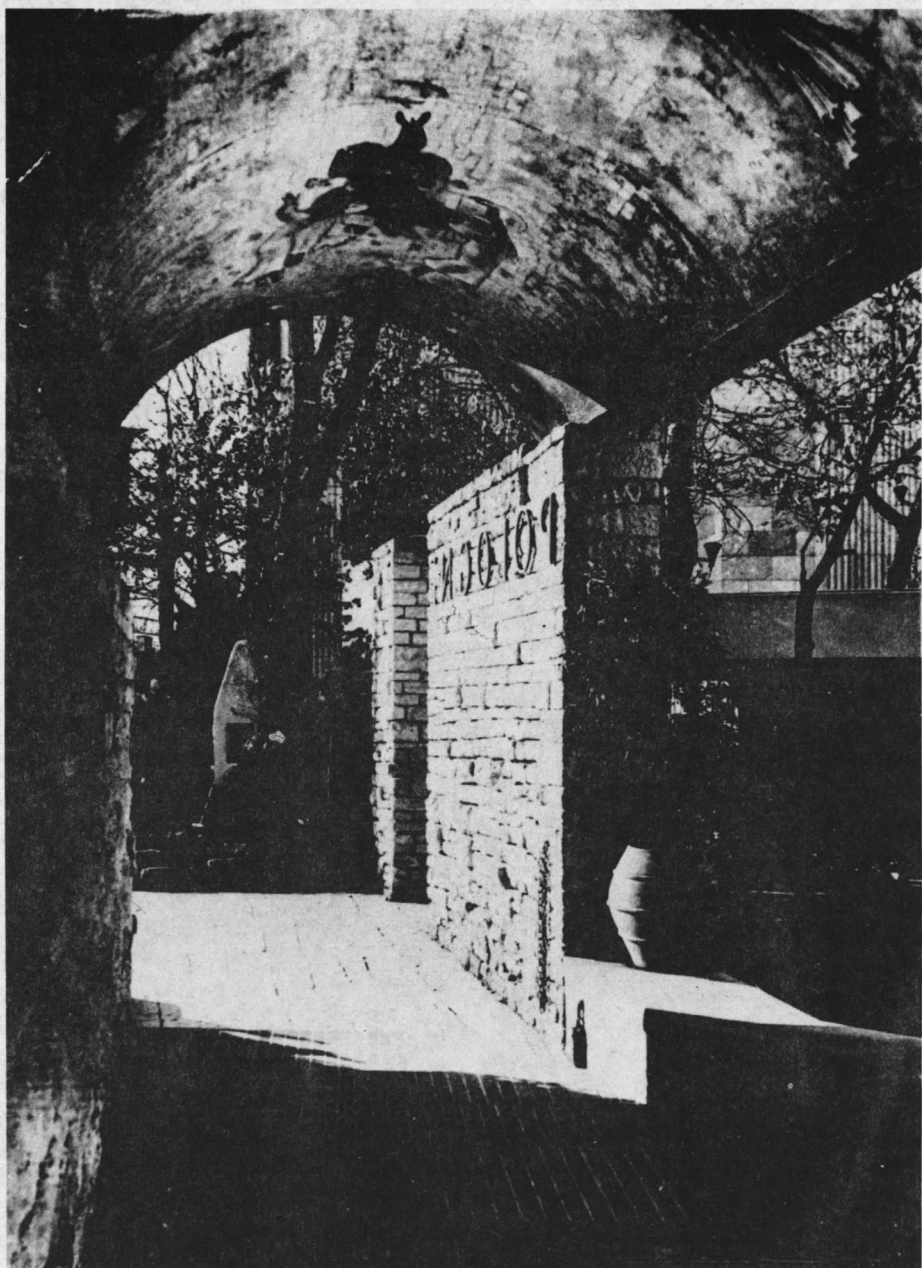
Materiały warsztatowe w postaci wypisów z archiwaliów, rękopisów bibliotecznych, publikacji źródłowych, literatury przedmiotu, kartotek rzeczowych, bibliografii itp. pełnią dwojaką funkcję. Po pierwsze – dzięki nim można dokonać analizy warsztatu badawczego uczonego, stosowanych przez niego metod tworzenia i dokumentowania poszczególnych teorii naukowych. Po drugie – stać się one mogą bazą wyjściową dla poszukiwań innych autorów, kontynuujących prace w obrębie tych samych lub podobnych tematów. Potraktować je w tym wypadku można jako wstępną formę bibliografii w określonej dziedzinie. W materiałach tych szczególnie cenne są wypisy z nieistniejących lub trudno dostępnych zespołów i zbiorów archiwalnych i bibliotecznych. Rolę taką pełnią spuścizny Janusza Wolińskiego i Zygmunta Batowskiego, profesorów UW. Pierwsza z nich zawiera obszernie wypisy z zaginionych zbiorów m.in. Biblioteki Ordynacji Krasieńskich, Przeździeckich, Zamoyskich dotyczące historii politycznej Polski XVI–XVIII w., głównie czasów panowania Jana Sobieskiego. Druga ze spuścizny zawiera bogatą dokumentację dotyczącą poszczególnych zabytków sztuki i ich twórców. Znaleźć w niej można również informacje zaczerpnięte z archiwów prywatnych, bibliotek, ksiąg parafialnych. Notatki te zostały wykonane przed 1939 r. Zawierają także wyniki licznych kwerend prowadzonych przez autora spuścizny w różnych placówkach naukowych krajowych i zagranicznych. Część archiwaliów służących jako źródło informacji dla materiałów tej spuścizny obecnie nie istnieje¹⁷. Bogate wypisy dotyczące dziejów oświaty, szczególnie szkolnictwa pijarskiego¹⁸, uniwersytetu w Wilnie i podległych mu szkół polskich w latach 1771–1832¹⁹, zawarte są w spuściznie L. Chmaja. Ocalałe i przechowywane w materiałach uczonych odpisy są w nierzadkich przypadkach jedynym reliktem zespołów i zbiorów archiwalnych i bibliotecznych zaginionych bądź zniszczonych w czasie II wojny światowej.

Materiały warsztatowe prezentują w sposób pełny metody pracy, którymi posługiwał się uczoney. Umożliwiają charakterystykę kręgu intelektualnych inspiracji (m.in. lektur z zakresu filozofii)²⁰ oraz określenie sposobów recepcji różnych idei i metod naukowych. Nie bez znaczenia pozostaje tu też możliwość

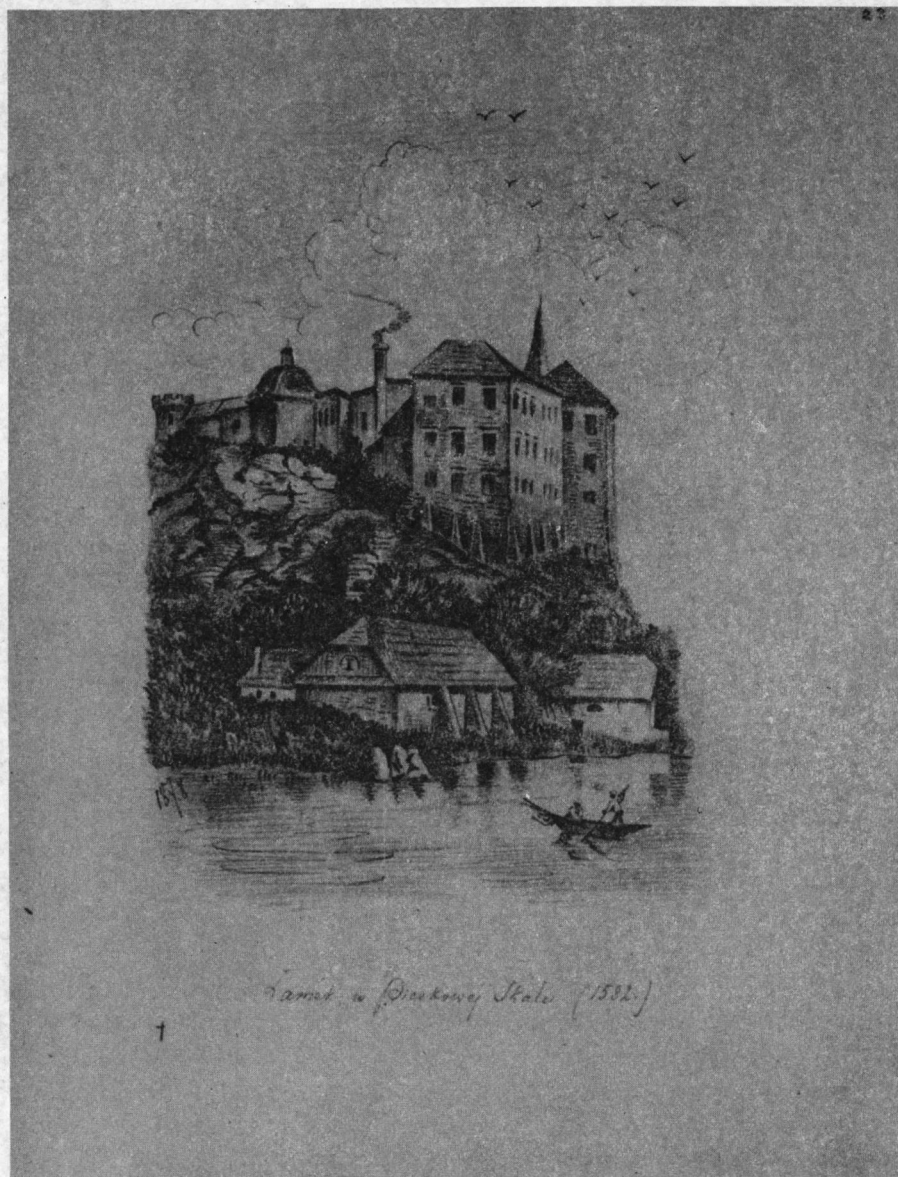

5. Ekipa polska na Międzynarodową Wystawę *Sztuka a Technika*, Paryż, 1937, APAN, Materiały L. Niemojewski, sygn III-67, j. 81, k. 64, repr. S. Stępniewskiego.

6. Fragment pawilonu polskiego na Międzynarodowej Wystawie *Sztuka i Technika*, Paryż 1937, APAN, Materiały L. Niemojewskiego, sygn III-67, j. 81, k. 105, repr. S. Stępniewski.

7. Rysunek wykonany przez Michała Rawitę Witanowskiego przedstawiający zamek w Pieskowej Skale, APAN, Materiały M. Rawity Witanowskiego, sygn III-139, j. 41, k. 23, fot. S. Stepniewski.

konfrontacji w obrębie jednego zespołu archiwalnego zarówno genezy koncepcji jak i jej realizacji²¹.

W spuściznach występują również materiały twórczości literackiej. Tematyka tych utworów bywa niekiedy powiązana z naukowymi zainteresowaniami badacza. Twórczość literacką uznać można wówczas za formę popularyzacji określonej problematyki z danej dziedziny wiedzy. W spuściznie Jana Grzegorzewskiego (1846/1849–1922), znanego orientalisty, badacza ludów tatarskich i tureckich (m.in. Karaimów) przechowywane są teksty jego powieści. Dotyczą one jednak nie tylko problematyki bucharskiej i mongolskiej ale również wypraw polarnych, Burów i Afryki Środkowej²². Obrazuje to rozległość zainteresowań i refleksji intelektualnych uczonego.

W materiałach uczonych znajdują odzwierciedlenie również prace popularno-naukowe oraz inne formy działalności popularyzatorskiej jak choćby radiowa, telewizyjna czy filmowa. Zapisy tekstów pogadarek, wywiadów radiowych, scenariuszy tlewizyjnych znaleźć można w spuściznach architekta L. Niemojewskiego (1894–1952), W. Tomkiewicza²³. W materiałach tego ostatniego znajdują się również uwagi do filmów „Matka Joanna od Aniołów” i „Pan Wołodyjowski”. Pozwalają one na określenie roli uczonego w rekonstrukcji detali historycznych na planie filmowym. Generalnie umożliwiają one analizę sposobów wykorzystania rezultatów badań naukowych i wiedzy z zakresu historii sztuki w różnych dziedzinach działalności ludzkiej, m.in. także na polu kultury.

W spuściznach spotkać można również bogate materiały ikonograficzne. W papierach Michała Rawity Witanowskiego (1859–1943), farmaceuty, historyka, działacza społecznego, znajduje się bogata kolekcja rysunków zabytków sztuki z różnych miast i miejscowości polskich. Część z nich została wykonana przez samego autora spuścizny. Stanowią one cenne źródło informacji, zwłaszcza dla historyków sztuki oraz badaczy historii regionalnej. W spuściznie tej zawarte są również bogate materiały dotyczące dziejów ziemi piotrkowskiej, w tym także monograficzne, niepublikowane opracowanie historii Piotrkowa²⁴.

Drugą grupę akt w spuściznie stanowi dokumentacja działalności twórcy. Zasięgiem swoim obejmuje wszystkie dziedziny aktywności uczonego, począwszy od naukowej poprzez uczestnictwo w towarzystwach, stowarzyszeniach aż do dydaktycznej, redakcyjno-wydawniczej, społecznej, politycznej oraz szeroko rozumianej zawodowej w instytucjach nie mających związku z wymienionymi wcześniej rodzajami i dziedzinami. Gromadzone materiały stanowią zapis zarówno działalności krajowej jak i zagranicznej. W grupie tej z reguły występuje dokumentacja konferencji, kongresów, sympozjów krajowych i międzynarodowych, w jakich uczestniczył badacz. Zawiera tym samym niekiedy prezentację wielu zagadnień, problemów, dyskusji dotyczących kwestii generalnych bądź szczegółowych w danej dziedzinie wiedzy. W spuściznie wybitnego chemika Tadeusza Urbańskiego (1901–1985), profesora Politechniki Warszawskiej, członka Polskiej Akademii Nauk, znajdują się materiały z sympozjów międzynarodo-

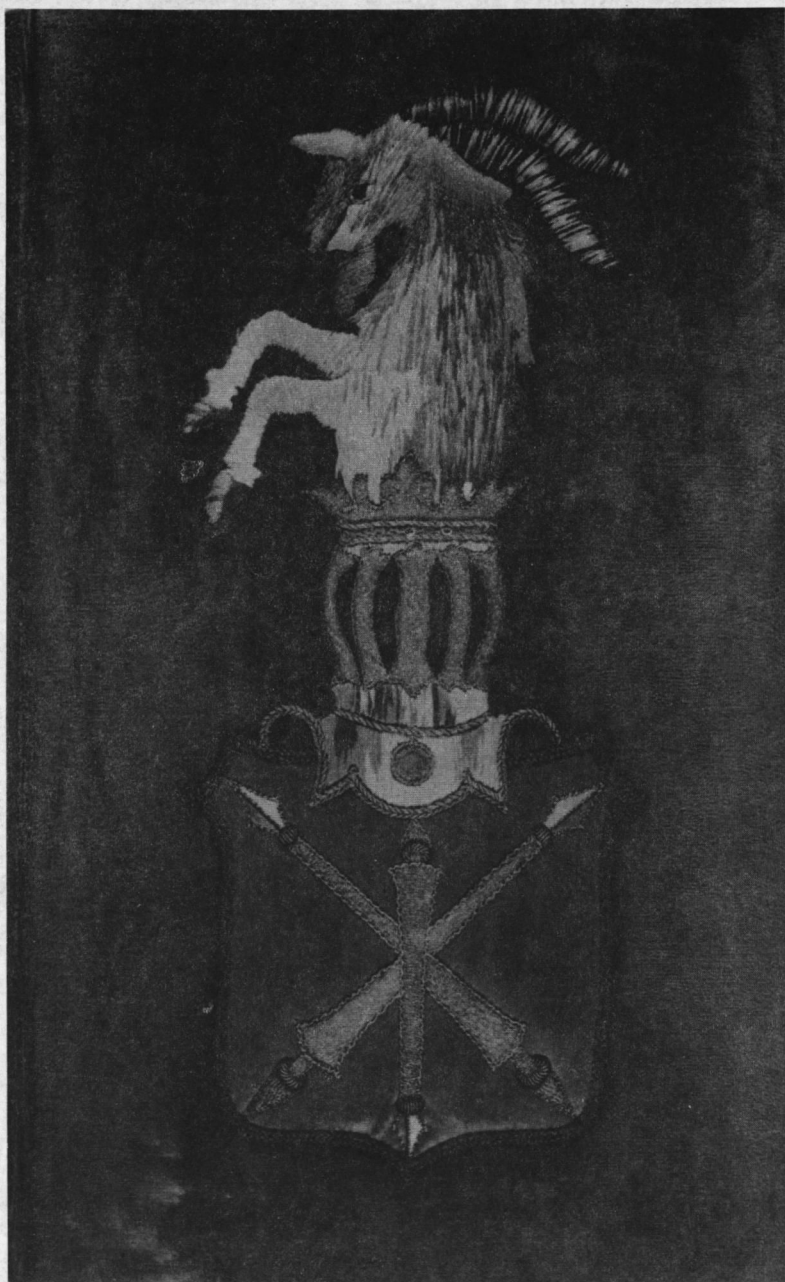

wych organizowanych przez różne instytucje zagraniczne m.in. Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI)²⁵. Materiały działalności naukowej i organizacyjnej stanowią źródło uzupełniające dla charakterystyki twórczości naukowej. Pozwalają bowiem na uchwycenie realizacji koncepcji i teorii działalności praktycznej w różnych formach aktywności.

Dokumentacja działalności dydaktycznej obejmuje programy nauczania, zapisy dotyczące prowadzonych przez badacza seminariów magisterskich, doktoranckich, innych zorganizowanych form kształcenia kadr naukowych. Materiały te stanowią źródło do badań nad liczebnością kręgu uczniów, zasięgu głoszonych teorii i propagowanych metod warsztatowych. Niekiedy występują tu też rezultaty działalności dydaktycznej w postaci prac semestralnych, magisterskich, doktoranckich lub notatek z lektur sporządzonych zgodnie z zaleceniami uczonego.

W kilku przypadkach w grupie materiałów dokumentujących działalność naukową, organizacyjną bądź dydaktyczną udało się zgromadzić szczątki zespołów dziś nieistniejących, będących w rozproszeniu lub trudno dostępnych m.in. Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie w spuściznach S. Ehrenkreutz'a i W. Dzielwulskiego²⁶ lub choćby materiałów do działalności uczelni na terenach należących przed 1939 r. do Rzeczypospolitej jak Politechniki Lwowskiej w papierach Roberta Szewalskiego²⁷ zawierających dane dotyczące biografii studentów i profesorów w formie ich biogramów przygotowywanych do publikacji.

Najciekawsze i najchętniej wykorzystywane są te spuścizny, których twórcy znani byli nie tylko jako wybitni uczeni ale również politycy. Wówczas zgromadzone przez nich materiały stanowią dokumentację zagadnień wiążących się nie tylko z historią nauki, ale również zjawisk i procesów politycznych. W Archiwum znajduje się kilka spuścizn, w których zawarte są dokumenty ilustrujące proces tworzenia się państwowości polskiej w 1914–1918. Do najciekawszych z nich należy diariusz Władysława Leopolda Jaworskiego (1865–1930), wybitnego prawnika, historyka prawa, polityka związanego z Naczelnym Komitetem Narodowym. Zawiera on wiele załączników ilustrujących wspomniany wcześniej proces. Zawarte w nim materiały oddają też w dużym zakresie aktywność NKN na polu politycznym, kontakty i działalność tej organizacji²⁸. Wśród innych badaczy, którym nieobce były zainteresowania i działalność polityczna wymienić należy Aleksandra Lednickiego (1866–1934), prawnika, posła do I Dumy rosyjskiej, działacza społecznego, Artura Śliwińskiego (1877–1956), historyka, literata, działacza politycznego i społecznego, bliskiego współpracownika Józefa Piłsudskiego, premiera rządu (28.06–7.07.1922), senatora RP (1935–1938)²⁹; czy z historii najnowszej Janusza Groszkowskiego (1898–1984), zastępcę Przewodniczącego Rady Państwa (1972–1976), przewodniczącego Ogólnopolskiego Frontu Jedności Narodu, posła na Sejm PRL, prezesa PAN (1963–1971); a także Oskara Lange (1904–1965), ekonomisty, statystyka, działacza społecznego, państwowego, wiceprzewodniczącego Rady Państwa (1957–1965), posła na sejm (1947–1965)³⁰.

8. Herb Jelita z oprawy diariusza Władysława Leopolda Jaworskiego, APAN, Materiały W.L. Jaworskiego, sygn III-84, j. 18, fot. S. Stępniewski.

356

Imouitein, do siebie; "Człowiekowi nie przejdzie?"
 • By i nie jutro, a był, i ciekawie, co to może urzędować
 • Wtórni ma przesadnie ottonie, kłótnie się dotyka,
 • Poruszy na mych ustach, i pocięć kawałek deski;
 • To też, kawałek, i mi, kochać, i dążyć, i twój, i mój,
 • Gdy staję na ramiona, pada i przed siebie mię.
 • O, Panie! i system, i tego i tamtego, i chci i chci,
 • O, dawać mi już, jeszcze i więcej, i więcej, i więcej!"
 # 10ta tomie, "O, mój, i mój, i mój, i mój"
 nr. "Wtórni wykład Bernarda". Skupę i mój
 następujące myśli:

• "Laska, nawa, wyjmie tajemnicę i cyrni
 jawle mi, dotykając, i dogmata, i dogmata, i dogmata,
 • Też, nie żalita, nigdy, wyśmianymi, i wyśmianymi,
 • Młki. Gdy, mi, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i,
 • pojmy, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i,
 • naszego, nie był, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i,
 • Fra Angelico!"

• "O, kochany, nigdy, gdybym miał, na
 celu, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i,
 • kocha, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i,
 • a, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i,
 • kocha, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i,
 • co, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i,
 • wyśmianymi, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i,
 • i, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i,
 • i, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i,
 • to, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i, i."

10. Mapa – załącznik do diariusza W.L. Jaworskiego, APAN, Materiały W.L. Jaworskiego, sygn III-84, j. 18, k. 3577, fot. S. Stępniewski.

Rok 1901'

Później: 12-go o godz. 5 m. 30 rano wyjecha-
 łem do Lipska. O 1/2 do 8-g. byłem
 w Olsztynie. Wyjechałem do Wro-
 cławia około 4-g. byłem w Wt. Niek-
 tingu; bardzo sympatyczny otu-
 rak. Ma około 20 śladów; ve-
 niozami przepalonymi. — O 11-g. w
 wycieczkę z Wrocławia. O
 7-g. rano (13-go) byłem w Dreznie,
 a o godz. 11-g. byłem już w Lipsku.
 Zawsze pośrednim i także mieszkałem.
 Nie są drogie — także niż w Krakowie.
 Wypatruję ni już z rączką kawy,
 wcale wstałem bez kawy, bo tu-
 też nie mogę: obłąkana wód-
 niota (Grumata) z kichoma i w-
 ciami mleka. W kawiarzynie cze-
 kolada też wodniota; czemu tyje co i
 kawy — 25 fen. Herbata droższa —
 2/3. Wypatruję porok ze 18 mk.
 mienianie u p. Cl. Dietzgo

Materiały działalności zawodowej w instytucjach nie związanych z nauką, dydaktyką, wydawnictwami, redakcjami itp. zawierają częstokroć zapis aktywności uczonego w wielu dziedzinach życia. Ciekawym przykładem jest występująca w materiałach L. Niemojewskiego dokumentacja dotycząca uczestnictwa Polski w Wystawie Międzynarodowej *Sztuka a Technika* zorganizowanej w 1937 r. w Paryżu. Obrazuje ona również rolę twórcy spuścizny w tym przedsięwzięciu. Zawiera dokumentację działalności państwa polskiego w dziedzinie promocji sztuki polskiej i przemysłu za granicą. Wartość tych materiałów podnoszą również fotografie przedstawiające polski pawilon wystawowy i umieszczone w nim eksponaty³¹. Tego typu materiały zawarte w różnych spuściznach stanowią źródło do badania działalności uczonych w wielu dziedzinach życia politycznego, społecznego, ekonomicznego.

Materiały biograficzne stanowią ważką gatunkowo część każdej spuścizny. W ich skład wchodzi autobiografie, ankiety personalne, autobibliografie, dokumenty osobiste (różnego rodzaju świadectwa tożsamości), dokumentacja przebiegu edukacji, pracy, działalności, zeszyty szkolne, notatki ze studiów, pamiętniki, dzienniki, albumy pamiątkowe, dyplomy honorowe, legitymacje odznaczeń, gratulacje, laurki, dokumentacja stanu zdrowia i majątkowego, świadectwa zgonu, klepsydry, nekrologi, kondolencje. Ta grupa materiałów archiwalnych służy głównie rekonstrukcji podstawowych faktów dotyczących biografii badacza. Na jej podstawie ustalane są m.in. daty urodzenia, zgonu, posiadane kwalifikacje. Dokumenty urzędowe obrazujące zatrudnienie ilustrują przebieg pracy zawodowej. Celom tym służą zarówno autobiografie jak i ankiety personalne. Na ich podstawie m.in. uzyskać można informacje dotyczące znajomości języków. Wypełniane w latach pięćdziesiątych ankiety personalne dotyczyły tak wielu zagadnień m.in. kręgu powiązań rodzinnych, że często stają się one podstawą dalszych poszukiwań źródłowych. Analiza zestawień bibliograficznych, dokonywanych przez samego autora spuścizny, dotyczących jego prac pozwala udokumentować jego publikowany dorobek. W niektórych przypadkach stać się może źródłem do analizy ocen twórczości dokonywanej przez samego badacza, widocznej m.in. w postaci pomijania lub podnoszenia roli poszczególnych opracowań. Podobne zjawisko badań można na podstawie autobiografii. W nich również określone fakty z życia uczonego wartościowane są przez niego samego. Możliwe jest dokonanie konfrontacji różnych wersji autobiografii warunkowanych często nie tylko samooceną i wartościowaniem badacza, ale także czynnikami politycznymi, społecznymi. Analiza tego typu materiałów stanowi przyczynek do swoistych „portretów własnych” uczonych. Interesujące byłoby zapewne skonfrontowanie tak nakreślonych sylwetek z opiniami, charakterystykami dokonywanymi przez historyków nauki.

W przypadku diariuszy, pamiętników, wspomnień, zapisków możliwa jest nie tylko bliższa prezentacja sylwetki twórcy ale, co ważne, jego postawy wobec różnych zagadnień i zjawisk z wielu dziedzin życia, niekiedy zaś szeroka charakterystyka tzw. tła historycznego, czasów, obyczajów, kręgu wartości, w jakich

żył, motywów warunkujących jego poczynania. Obszerne pamiętniki, dzienniki, często z dołączonymi do nich wycinkami z gazet, znajdują się w materiałach Henryka Ułaszyna (1874–1956)³². Obrazują one dzieciństwo, młodość, dorosłe życie tego uczonego. Zawierają zapis obyczajów kręgu osób, w którym się obracał oraz realiów życia codziennego. Odnaleźć w nich można jego postawy wobec różnych zagadnień z zakresu życia naukowego, społecznego, politycznego. Ilustrują proces jego edukacji, m.in. studia na Uniwersytecie w Lipsku. Stanowią tym samym przyczynek do dziejów oświaty na ziemiach polskich. Obrazują zjawisko kształcenia młodzieży polskiej na uniwersytetach europejskich. Zjawisko to wiązało się z jednej strony z brakiem własnej państwowości i szkolnictwa polskiego, z drugiej zaś było dowodem na istnienie ścisłego związku kulturowego pomiędzy ziemiami polskimi pod zaborami (w tym także rosyjskim) a Europą oraz atrakcyjności jej modelu cywilizacyjnego wśród uczonych polskich. Nadmienić w tym miejscu należy, iż część pokolenia uczonych XIX/XX w. odbierała edukację nie tylko na uniwersytetach europejskich, ale także na innych kontynentach. Było to w wysokim stopniu warunkowane ówczesną sytuacją polityczną. Interesujące wyniki przyniosłoby zapewne zestawienie przebiegu edukacji uczonych polskich w natępujących przedziałach czasowych: XIX/XX (do 1918 r.), 1918–1939, po 1945 r. Obrazowałyby one zapewne różnice w metodach kształcenia i kształtowania się środowisk naukowych. Przechowywane w Archiwum materiały stanowiłyby mogły podstawę dla badań tego typu.

Badaniu związków środowiska uczonych polskich z zagranicznymi ośrodkami naukowymi służyć mogą przechowywane w tej grupie materiałów archiwalnych dyplomy honorowe i legitymacje odznaczeń. Stanowią one mogą źródło do określenia rangi i charakteru tych kontaktów oraz pozycji nauki polskiej w świecie w różnych okresach. Przechowywane dyplomy honorowe, w wielu przypadkach zagranicznych towarzystw naukowych, świadczą również o recepcji osiągnięć uczonych polskich na forum międzynarodowym. Podobną rolę pełnić mogą depe-sze gratulacyjne nadsyłane z okazji jubileuszy. One również ilustrują pozycję uczonego w kraju i za granicą, pośrednio zaś znajomość i oddziaływanie jego koncepcji i teorii w różnych środowiskach naukowych. Posiadane odznaczenia wskazują na ocenę jego dorobku przez administrację państwową, samorządową, inną.

Zgromadzone w spuściznach materiały gospodarcze i majątkowe mogą być wykorzystywane do badań nad kondycją finansową uczonych polskich, jej wpływem na ich pozycję społeczną, towarzyską itp. Należy jednak zdawać sobie sprawę, iż występujące tu dokumenty mogą obrazować tę sytuację jedynie fragmentarycznie. Materiały zawierają również informacje o zapisach testamentowych na rzecz nauki czy zaleceń dotyczących losów prac po śmierci autora. Przykładem może być spuścizna Ludwika i Hanny Hirszfeldów, gdzie wśród dokumentów znajduje się rozporządzenie L. Hirszfelda sporządzone w 1940 r., zatem w ciężkim dla niego okresie okupacji niemieckiej, odnoszące się do pośmiertnego wydania

jego prac. Zawierają ponadto pisma dotyczące stypendium im. Marii Hirszfeld i nagrody ufundowanej przez L. Hirszfelda (1948–1950)³³. Tego typu dokumentacja zawiera często świadectwa ofiarności na różne cele naukowe i społeczne. Materiały te zawierają też nierzadko rozliczenia różnych przedsięwzięć wydawniczych³⁴. Dokumentacja gospodarcza i majątkowa w zestawieniu z nakładem pracy uczonego widocznym zarówno w jego pracach jak i materiałach warsztatowych (ilustrujących rozległość prowadzonych kwerend źródłowych i lektur) służyć może rozważaniom nad kosztami badań naukowych, a nawet ich opłacalnością w różnych dziedzinach wiedzy i czasie.

Występujące w spuściznach archiwalia odnoszące się do stanu zdrowia uczonego to przede wszystkim zaświadczenia, analizy lekarskie, diagnozy itp. Umożliwiają one pełniejszą charakterystykę kondycji fizycznej, psychicznej uczonego. Czasem służą do wskazania przyczyn jego zgonu. Ma to szczególne znaczenie w przypadkach, gdy wokół czyjejś śmierci rodzą się rozliczne spekulacje, dotyczące głównie kwestii jej naturalnego, bądź nie, charakteru.

Nekrologi i kondolencje pozwalają głównie na sprecyzowaniu daty śmierci, miejsca pochówku, wyznania (fakt ten ma istotne znaczenie dla osobowości człowieka, czasem nie daje się uchwycić poprzez inne materiały źródłowe), okoliczności towarzyszących ostatniej drodze zmarłego, reakcji środowiska na ten fakt.

Zgromadzona w spuściznach korespondencja jest bardzo bogatym materiałem źródłowym do historii nauki. Wskazuje m.in. na związki i kontakty ze środowiskami naukowymi w kraju i za granicą, wymianę idei, teorii między poszczególnymi badaczami, kwestie publikacji dorobku i stosunku do niego. Ma ona z reguły charakter nie tylko naukowy, ale również prywatny. Zawarte w niej informacje służyć mogą zarówno sprecyzowaniu genezy koncepcji, teorii naukowych jak i charakterystyce środowiska naukowego związanego z twórcą spuścizny, panujących w nim norm etycznych, kontaktów międzyludzkich, hierarchii wartości, atmosfery politycznej czy ważnych, lub mniej ważnych, kwestii codziennego bytowania³⁵.

Korespondencja często dokumentuje kontakty uczonych polskich z zagranicznymi. W materiałach wspomnianego wcześniej wybitnego chemika T. Urbańskiego występuje bardzo duża grupa listów zagranicznych. Ich autorami byli uczeni bądź pracownicy firm chemicznych z różnych krajów. Udokumentowane są w niej także kontakty z liczącym się wydawnictwem naukowym, jakim jest Pergamon Press, odnoszące się do publikacji jego pracy *Chemistry and Technology of Explosives*³⁶. Korespondencja ta obrazuje w dużym stopniu proces edytorski, kolejne zmiany, uzupełnienia, poprawki. Na jej przykładzie widoczne jest funkcjonowanie systemu publikacji polskich prac naukowych za granicą w okresie powojennym, w tym także częściowo rozliczeń finansowych za nie (te dokumenty znajdują się także w materiałach gospodarczych i majątkowych).

Korespondencja pomiędzy uczonymi odzwierciedla też nierzadko atmosferę polityczną panującą w kraju. Dokumentuje on m.in. kontakty uczonych polskich z badaczami przebywającymi na emigracji. Przykładem może być wymiana listowa pomiędzy Oskarem Haleckim (1891–1973) a W. Tomkiewiczem prowadzona w okresie 1946–1963³⁷. Korespondencja ta zawiera wiele wątków świadczących o zainteresowaniu przebywającego na emigracji historyka losami osób bliskich mu w kraju, w tym swojego ucznia. Z pewnością nie jest ona wolna od swoistej autocenzury stosowanej przez Haleckiego w obawie przed nieprzyjemnymi konsekwencjami takiej wymiany dla Tomkiewicza.

W korespondencji uczonych z bliskimi im osobami znajdowały częstokroć odbicie losy Polaków w czasie II wojny światowej zarówno w okupowanym kraju, jak i na emigracji. Dość duża grupa listów dotycząca tych kwestii znajduje się m.in. w materiałach L. Niemojewskiego³⁸. Jego korespondencja z byłą sekretarką Maliną (Marią) Kosko (Koško) oraz o niej z innymi osobami pokazują różne, z reguły trudne realia życia tych ludzi na emigracji, charakteryzujące się przede wszystkim ciężkimi warunkami materialnymi.

Materiały o twórcy zespołu tworzą oddzielną grupę w spuściźnie, do której zalicza się opracowania, artykuły, opinie o autorze. Mają one znaczenie z reguły dla odtworzenia biografii i stosunku do dzieła twórcy spuścizny. Z reguły są to opinie badaczy tej samej dziedziny wiedzy.

Materiały rodzinne i rodowe umożliwiają charakterystykę środowiska, atmosfery intelektualnej, w jakiej wychowywał się i przebywał uczony. Ilustrują bliższe i dalsze związki rodzinne i towarzyskie, co posłużyć może pogłębieniu informacji dotyczących źródeł inspiracji w twórczości i działalności naukowej, społecznej, politycznej. Uzupełniają dane zawarte w korespondencji. Stanowią ważne źródło dla charakterystyki osobowości badacza. Niekiedy materiały rodzinne są bardzo rozbudowane, bywa że są połączone z rodowymi³⁹.

Materiały rodowe mają różny charakter. Niekiedy zawierają dokumentację historii kilku pokoleń tylko jednej rodziny. Czasem są to materiały dotyczące większej grupy pieczętującej się wspólnym herbem.

Pierwszy rodzaj materiałów znajduje się w spuściźnie Tadeusza Stryjeńskiego (1849–1943), architekta miejskiego w Krakowie. *Księga rodzinna* obrazuje genealogię Stryjeńskich od 1425 r.⁴⁰ Materiały dotyczące rodu Rawitów zawarte są w *Monumenta Rawitarum* oraz *Ród Rawitów*⁴¹. W materiałach naukowych niektórych spuścizn występują wypisy dotyczące dziejów różnych rodów. W papierach Stanisława Kozierowskiego (1874–1949) zamieszczone są materiały odnoszące się do wielu rodzin wielkopolskich⁴².

Materiały obce zawarte w spuściznach uczonych są świadectwem kontaktów uczonych z innymi osobami m.in. mistrzem, uczniami, najbliższymi współpracownikami. Uzupełniają informacje występujące w innych rodzajach archiwaliów m.in. korespondencji, materiałach rodzinnych, dokumentacji działalności. Są świadectwem rozległości, zażyłości tych kontaktów. Wspólnie z materiałami

rodzinnymi ilustrują stosunek autora do tradycji rodzinnej, pamięci o bliskich, przyjaciółach itp. wzbogacając wiedzę o osobowości uczonego. Bywają przypadki, iż ilość ich jest tak pokaźna, że wymaga wyodrębnienia w oddzielną grupę. Materiały te łączy się czasem z rodzinnymi, jak to miało miejsce w przypadku Bolesława Hirszfelda (1859–1899), stryja Ludwika, działacza politycznego, społecznego, oświatowego⁴³.

W grupie załączników występują najczęściej druki, choć zdarzają się też przedmioty codziennego użytku, gromadzona literatura nie mająca związku z żadnym z rodzajów działalności prowadzonych przez autora. Materiały te służą głównie dla odtworzenia pełnej bibliografii prac, charakterystyce sylwetki uczonego, jego pozanaukowych zainteresowań, upodobań.

Podsumowując podkreślić należy, iż spuścizna stanowi zbiór materiałów źródłowych spełniających ważną rolę w procesie poznania twórczości i działalności naukowej. Obrazują one wszechstronnie genezę koncepcji, teorii naukowych, źródeł intelektualnych inspiracji, krąg lektur, relacje naukowe i prywatne, krajowe i zagraniczne, wzajemne wpływy wyrażające się w przenikaniu metod, teorii naukowych. Archiwalia te stanowią również materiał do rekonstrukcji podstawowych faktów z życia uczonego, motywacji, uwarunkowań jego myśli, działalności. Umożliwiają one prezentację sylwetki uczonego, jego osobowości, jego środowiska. Znaleźć w nich można również przyczynki do recepcji jego twórczości oraz stanowiska, poglądy na jego teorie. W materiałach tych znaleźć można również źródła do charakterystyki działalności politycznej i społecznej uczonych. Zgromadzone w spuściznach archiwalia wykorzystać można w prezentacji wielu istotnych problemów z zakresu historii nauki, a często również historii i kultury politycznej.

PRZYPISY

- ¹ Z. Kolankowski, *Podstawowe zagadnienia metodyczne porządkowania spuścizn rękopiśmiennych*, „Biuletyn Archiwum PAN” 1959, nr 2, s. 10–11; tenże, *Granice spuścizny archiwalnej*, „Archeion” 1972, t.57, s. 54–55; A. Piber, *Spuścizna archiwalna – jej istota, zawartość, układ, metody porządkowania*, „Archeion” 1965, t.42, s. 44.
- ² Z. Kolankowski, *Podstawowe zagadnienia...*, „Biuletyn Archiwum PAN” 1959, nr 2, s. 10–32; H. Dymnicka, *Prace Archiwum PAN nad metodyką porządkowania spuścizn*, tamże, s. 32–45.
- ³ Z. Kolankowski, *Granice spuścizny...*, „Archeion” 1972, t.57, s. 53–73.
- ⁴ *Tamże*, s. 72–73
- ⁵ *Polski Słownik Archiwalny*, Warszawa 1974, s. 91.
- ⁶ Archiwum Polskiej Akademii Nauk (dalej APAN), Materiały Piotra Bańkowskiego, sygn III–217, spis.
- ⁷ Aktualnym przewodniczącym (od 1984 r.) jest prof. dr hab. Czesław Madajczyk.
- ⁸ Zestawienie to oparto na danych mgr Anity Chodkowskiej uzyskanych na podstawie sporządzonej przez nią rzeczowej kartoteki spuścizn. Podział na różne dziedziny wiedzy adekwatny jest do struktury organizacyjnej PAN skupiającej placówki w 7 Wydziałach.
- ⁹ Zestawienie to oparto na sprawozdaniach z działalności APAN publikowanych w „Biuletynach APAN”, nr 28–34, Warszawa 1985–1993, określając liczbę spuścizn nie uwzględniano materiałów dodatkowych i depozytów.
- ¹⁰ APAN, Materiały Stanisława Kozierowskiego, sygn P III–15, j.1–39.
- ¹¹ APAN, Materiały Stanisława Borowskiego, sygn III–5, j.1–3.
- ¹² APAN, Materiały Władysława Tomkiewicza, sygn III–280, j.101–110.
- ¹³ APAN, *Tamże*, j.111–119.
- ¹⁴ APAN, *Tamże*, j.3–8.
- ¹⁵ APAN, Materiały Marceliego Handelsmana, sygn III–10, j.34–80.
- ¹⁶ zob. m.in. APAN, Materiały Tadeusza Manteuffla, sygn III–192, j.85–86; Materiały Władysława Tomkiewicza, sygn III–280, j.91–95.
- ¹⁷ APAN, Materiały Zygmunta Batowskiego, sygn III–2; Materiały Janusza Wolińskiego, sygn III–198, j.40–127.
- ¹⁸ APAN, Materiały Ludwika Chmaja, sygn III–77, j.37–65.
- ¹⁹ APAN, *Tamże*, j.66–98.
- ²⁰ APAN, Materiały Tadeusza Strumiły, sygn III–97, j.28–42.
- ²¹ APAN, zob. m.in. Materiały Władysława Tomkiewicza, sygn III–280, j.17, 66 (dokumentacja dotycząca artykułu *Gdzie i kiedy powstał obraz Madonny Ostrobramskiej?*).
- ²² APAN, Materiały Jana Grzegorzewskiego, sygn K III–6, j.9–15.
- ²³ APAN, Materiały Lecha Niemojewskiego, sygn III–67, j.47; Materiały Władysława Tomkiewicza, sygn III–280, j.56–57.
- ²⁴ APAN, Materiały Michała Rawity Witanowskiego, sygn III–139, j.3, 4, 41.
- ²⁵ APAN, Materiały Tadeusza Urbańskiego, sygn III–287, j.43, 44.
- ²⁶ APAN, Materiały Stefana Ehrenkreutza, sygn III–108, j.72–73; Materiały Władysława Dziewulskiego, sygn III–146, j.28–43.
- ²⁷ APAN, Materiały Roberta Szewalskiego, sygn III–307 spis poz. 28–31.
- ²⁸ APAN, Materiały Władysława Leopolda Jaworskiego, sygn III–84, j.1–24.
- ²⁹ APAN, Materiały Aleksandra Lednickiego, sygn III–123, j.1–34; Materiały Artura Śliwińskiego, sygn III–59, j.1–50.
- ³⁰ APAN, Materiały Janusza Groszkowskiego, sygn III–265 (w opracowywaniu); Materiały Oskara Lange, sygn III–309, spis poz.33, 48, 80–83, 99, 133, 138, 155–157, 165, 182, 208.
- ³¹ APAN, Materiały Lecha Niemojewskiego, sygn III–67, j.75–81.

- ³² APAN, Materiały Henryka Ułaszyna, sygn III-162, j.227-260.
- ³³ APAN, Materiały Ludwika i Hanny Hirszfeldów, sygn III-157, j.99.
- ³⁴ APAN, Materiały Władysława Dybowskiego, sygn III-196, j.67.
- ³⁵ zob. m.in. korespondencja W. Tomkiewicza z O. Haleckim, APAN, Materiały Władysława Tomkiewicza, sygn III-280, j.142, k.113-121.
- ³⁶ APAN, Materiały Tadeusza Urbańskiego, sygn III-287, j.51, 59.
- ³⁷ APAN, Materiały Władysława Tomkiewicza, sygn III-280, j.142, k.113-121.
- ³⁸ APAN, Materiały Lecha Niemojewskiego, sygn III-67, j.105, k.138-165 (korespondencja z M. Kosko).
- ³⁹ APAN, Materiały Stanisława Kozierowskiego, sygn P III-15, j.378-403.
- ⁴⁰ APAN, Materiały Tadeusza Stryjeńskiego, sygn III-135, *Księga rodzinna*.
- ⁴¹ APAN, Materiały Michała Rawity Witanowskiego, sygn III-139, j.17-22, 23.
- ⁴² APAN, Materiały Stanisława Kozierowskiego, sygn P III-15, j.153-188.
- ⁴³ APAN, Materiały Bożeny Stelmachowskiej, sygn P III-23, j.207-209 (materiały Wandy Brzeskiej), 210 (materiały Feliksa Rogaczewskiego); Materiały Ludwika i Hanny Hirszfeldów, sygn III-157, j.179-180.

The Legacy of Polish Scholars as a Source for the History of Science

SUMMARY

The author presents materials relating to the legacy of Polish scholars which collect Archives of Polish Academy of Sciences and attempts to indicate the possibilities of their usage in research in the field of science history.

Approximately 550 post-humous works are stored in the Archives (about 51% relating to the humanities and socialities sciences, 7% biology, 9% to the exact sciences, 4% to the agricultural sciences, 3% to medicine, 6% to Earth sciences). Amongst them are materials of the most outstanding Polish scholars. The authors were members or honorary members of various societies, associations, corporations (e.g. Polish Academy of Sciences), universities, colleges and technical universities lectures and assistants.

The majority of them contains the following groups of archival material: I. Works of the author of the posthumous work (e.g. manuscripts, projects, plans, various speeches, literary compositions, workshop materials to them). II. Materials relating to the authors activities (in various institutions). III. Biographical materials (e.g. diaries, memoirs, albums, diplomas, certificates, honorary diplomas). IV. Correspondence. V. Material about author (e.g. memoirs about him). VI. Family and dynasty materials. VII. Materials of foreign persons. VIII. Appendices.

These archive materials can be used for research relating to the genesis of ideology, theory and scientific conceptions and for reconstruction them, as a source of intellectual inspirations in the sphere of lectures, private and scientific contacts, idea influence, theories, scientific methodology, the conditioning of thought and actions, the position of science and scientist in society, the dependency between science and policy. These materials document the work of Polish researches in the XX-th centuries and form the basis of very extensive materials for biographical research.

(translated by Jan Fabian)